

ГОВОРИ У СЛИВУ СТУДЕНИЦЕ³ НА ТРОМЕЋИ СРПСКИХ ДИЈАЛЕКАТА (фонетске особине)

У раду се говори о говорима који по својим фонолошким и морфолошким карактеристикама чине прелазну зону између косовско-ресавског, с једне старне и херцеговачко-крајишког и(ли) зетско-сјеничког дијалекта српског језика, с друге стране. Фонолошке особине које су ми у фокусу јесу: акцентуација са акутом и(ли) краткоузлазним акцентом као четвртим елементом система, преношење акцента на проклитику, факултативни послеакценатски квантитет и ијекавко-екавски рефлекс јата. Закључак је да говор заселака у доњем сливу Студенице припада нетипичном косовско-ресавском дијалекту, док је горњи део слива најсеверније шпиц зетско-сјеничког дијалекта који прелази Голију и убацује се између К-Р и Х-К дијалекта. Могао би се сврстати у североисточни поддијалекат зетско-сјеничког дијалекта заједно са, између осталих, новопазарско-сјеничким говорима.

Кључне речи: косовско-ресавски дијалекат, зетско-сјенички дијалекат, херцеговачко-крајишки дијалекат, акценатски систем, рефлекс *jata*, послеакценатски квантитет, преношење акцента на проклитику.

Насељена места у сливу реке Студенице припадају двома општинама – горњи део ивањичкој, а доњи краљевачкој. Ивањичка општина у саставу је Моравичког округа, а краљевачка Рашког. Гранична линија између општинских територија пролази средокраћом између Мланче, тачније засеока Слатина, и Девиха што је готово подударно са изоглосом која дели говор горње Студенице од говора доње Студенице.

Познато је да су тридесетих година 18. века сточари из Херцеговине и црногорских брда почели насељавати југозападне крајеве Србије, као и да је најјача динарска миграциона струја долазила преко Сјенице и Новог Пазара. Тада је почео дуг и сложен систем миграција које су испремештале огромне масе становништва. Најмоћнија миграциона струја потиче из Херцеговине,

¹ gordanadragin19@gmail.com

² Рад је настао у оквиру пројекта „Дијалектолошка истраживања српског језичког простора“ (148001) који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

³ Говори у сливу Студенице у северозападној Србији били су предмет мог истраживања за потребе докторске дисертације.

с тим што Херцеговину треба схватити у историјским границама из доба херцега Стјепана (по којем је добила име). Тадашња граница обухватала је поред Херцеговине и северозападну Црну Гору и југозападни део Србије с манастиром Милешевом. Из ових предела средњовековне српске државе раселили су се Срби јекавци са новоштокавском акцентуацијом широм западне Србије.

На нашем терену, као и у многим крајевима Србије, мешале су се миграционе струје па налазимо Динарце херцеговачког и зетског типа /Ивић, 1986: 56-59/. Студеница је, у ствари, место додира динарске и косовске миграционе струје из времена турске владавине /Марковић, 2012: 391/. Трагови староседелаца нарочито су видљиви. Сачувало се, углавном, старо становништво које је ту било од давнина и више се не памти време и место одакле су дошли. За овај део југозападне Србије Цвијић тврди да представља област динарских досељеника са старинцима у географски блиском контакту са становништвом пореклом са Косова и Метохије и Призренске области /Ивић, 1991/1: 93—94; Цвијић, 1991/1: 160/.

О националном саставу овдашњег живља каже се: „Данас у Ибру живе искључиво Срби, нема тамо стално настањеног ниједног човека друге народности” /Илић, 1905: 551/. И данас је уз Студеницу ситуација иста. Средином 19. века досељено је највише породица из Старе Србије, Црне Горе и Херцеговине.

Године 2009. издавачка књижарница Зорана Стојановића у оквиру сабраних дела Павла Ивића објавила је и књигу *Српски дијалекти и њихова класификација* /Ивић, 2009/. Овом приликом поменућу само неколико закључака који се односе на говоре у сливу Студенице. Када говори о североисточном поддијалекту К-Р дијалекта, Ивић каже да су то „ијекавко-екавски говори с таквом акцентуацијом да се јавља узлазни акценат у претпоследњем слогу пред кратким последњим — подвукла ГД) (...) којима припада и „слив горње Студенице” /Ивић, 1999: 305/. Мало даље кад се говори о северозападним границама К-Р дијалекта, каже се следеће: „Није тачно познато куда она пролази западно од те реке (Ибра – ГД) да би избила на Радочело, пресекла долину Студенице негде код Савова и преко Чемерна изашла у долину Западне Мораве...” /Ивић, 1999: 314/. Да су говори којима се бавим, бар они у доњем току Студенице, нетипични, потврђују и следеће Ивићеве речи „Средишњи, копаоничко-западноморавски поддијалекат К-Р диј. у већини својих говора најбоље чува типичне особине дијалекта којем припада. То се, додуше, не односи и на говоре на левој обали Ибра, такве као што су онај *крај доњег тока Студенице...*” /Ивић, 1999: 319/. Позивајући се и на мој кратак рад из зборника *О српским народним говорима* /Драгин, 1997/, Ивић потврђује следеће: „Понекад се јављају и облици с акцентом пренесеним противно правилима К-Р преношења или са сачуваним послеакцентатским дужинама. Све се ово лако објашњава утицајем суседних

ијекавских говора, односно и знатним процентом досељеника из ијекавских области” /Ивић, 1999: 320/.

Већ географски положај села уз Студеницу упућује на чињеницу да се ради о прелазним говорима између, чак, 3 дијалекта (К-Р, Х-К и З-С). То су дијалекти којима се данас говори у 3 државе: Србији, Републици Српској и Црној Гори, **на 3 језика**: српском, босанском и црногорском. Овај нонсенс екстралингвистичке природе омогућио ми је да овом насловом одговорим на насловну тему Скупа *Материјална и духовна култура Срба у мултиетничким срединама и/ или периферним областима*.

У раду ће бити речи само о акцентуацији и рефлексу јата у говорима уз Студеницу, тј. о два основна фонолошка критерија на основу којих се одређује дијалекатска припадност штокавских говора.

Акцентуација.

Инвентар прозодема на целом терену слива Студенице није једнак. У горњем делу слива забележене су четири стандардне акценатске вредности уз ограду да краткоузлазна још увек није фонолошка аутономна. У говорима доње Студенице фонолошки статус имају две силазне прозодеме и дуга узлазна, док се краткоузлазна прозодема јавља ређе и као фонолошка варијанта краткосилазне после преношења старих силазних акцената на претходну краткоћу. У неким селима доњег тока реке среће се и метатонијски акут. Исто тако, може се говорити о претоничној и посттоничној дужини као факултативном фонолошком обележју у овим говорима.

Краткосилазни акценат

Оптимална позиција кратког акцената је на почетном и унутрашњем слогу у речи (*абулѝниѝа, на сѝбѝру*). Забележен је и мали број примера са краткосилазним акценатом на ултими (*јѝдвѝ иде, којѝдѝ, дошлѝ сам, куѝѝс...*). Краткосилазни акценат у медијалној позицији нарочито иза нецентроване краткоће, такође, врло добро се чува, а то је и једна од битних карактеристика говора са старијом акцентацијом. Оваква ситуација забележена је у свим косовско-ресавским и зетско-сјеничким говорима⁴. Доминирају примери из села доњег тока реке која иначе гравитирају говорима са косовско-ресавском базом. Знатно је већи број записаних примера са непренесеним кратким акценатом на претходну краткоћу него на дужину што одговара правом стању ствари на терену. Ради се о томе да се у овим говорима чешће

⁴ Ивић, 1957: 26-27, 36; Алексић–Вукомановић, 1966: 292; Барјактаревић, 1966: примери кроз целу монографију; Грковић, 1968: 121-122; Јовић, 1968: 23, 27; Пецо–Милановић, 1968: 292; Вукићевић, 1971: 396; Симић, 1972: 54, 56-57; Радић, 1990: 8; Божовић, 1993: 52-56; Вукићевић, 1995: 51-53; Божовић, 1998: 122; Николић, 2001: 253, 255; Радић, 2010: 40-43.

јавља дугоузлазни акценат као последица преношења старог кратког акцената на претходну дужину него старо стање са препонованом дужином и краткосилазним акценатом.

Померање краткосилазног акцената по К-Р обрасцу. На претходну краткоћу стари кратки акценат преноси се чешиће метатаксички, тј. као краткосилазни у двосложним и тросложним речима (*жѐни, зѐмља; живѝна, кавѝну, најишла*). Краткосилазни акценат јавља се на иницијалном слогу и у вишесложним речима (у *Ивањицу, у Кѝјанику, ѝмала, ђсиао*).

Краткосилазни акценат на пенултими. У овој позицији краткосилазни акценат може да се јави и као резултат преношења старог дугог акцената са ултима на претходну краткоћу (од *мѝје жѐне* (Гјд), збок *сѝстире, лѐжи, мѝзу, ѝде, од кавѝне, од својѝне, избѝли, изнѝсе*). Оваква ситуација показује да се на овом терену наставља ареал акцената типа *жѐна* и *ѝѝшок* (удружен с новом акцентуацијом у горњем сливу Студенице). Потврђује се, наиме, да је овај ареал на Голији (на горњем делу слива Студенице) избио на границу ијекавско-екавских говора З-С дијалекта /Ивић, 1998: 130/.

Дугоузлазни акценат

Положај дугоузлазног акцената у већини косовско-ресавских говора везан је, углавном за пенултиму⁵ као и овде. Примери са овим акценатом су и на 3. или 4. слогу од краја (*живимо, оѝрѝдемо, осѝчемо, ѝрашење*) највише у пунктовима средње и горње Студенице што говори, пре свега, о снажном утицају херцеговачко-рајишких говора са којима су наши говори у непосредном суседству, утицају масовних медија⁶ и језика школе као и о различитим уравнивањима или наслону на неки постојећи акценатски тип.

Краткоузлазни акценат

Краткоузлазни акценат забележен је, готово са једнаком фреквенцијом, и на пенултими и ван ње. Знатно је мање примера, али их евидентно има, са метатонијским преношењем краткосилазног акцената на претходну краткоћу из свих позиција (по *жѐну, на кѝња, двѝјица, дѝректѝор, ѝдкисели, ѝѝѝоцима, љевѝјица, изѝдрела, Бѝжић, живѝи*).

Међу примерима са непренесеним и метатаксички пренесеним кратким акценатом на претходну краткоћу примећује се (блага) предност у пунктовима доњег тока реке, док је више примера са краткоузлазним забележено у местима крај средње и горње Студенице.

Појава узлазних акцената ван пенултима даје за право да се говори

⁵ Алексић–Вукомановић, 293; Арсовић, 1973: 57; Јовић, 1968: 31; Пецо–Милановић, 1968: 59; Симић 1972: 59; Радић, 1990: 11; Божовић, 1993: 53; Божовић, 1998: 122; Радић, 2010: 40-41.

⁶ Мислим овде, најпре, на транзистор – често јединог „саговорника“ пастиру који већи део дана проводи у планини за овцама.

о успостављању нове политоније, тј. о успостављању узлазности као фонолошки аутономне вредности. Забележено је доста примера са узлазним акцентом ван пенултимае.

Дугосилазни акценат

Дугосилазни акценат има слободну дистрибуцију, тј. осим на првом слогу у речи може се наћи и на отвореној и затвореној ултими и на унутрашњем слогу (двџста *ħākā*, поједїни *ħēnā*, *ħmūrīm*, *zēbēm*, *ħresēħēmo*, *ħrēdēmo*, с *vodē*, да *vrīē*, сāмо *ħrebenāsh* вўну, *deħlīħ*, однесēм *vesēlaniku*, *ħosīījū*, *devoħka*).

Метатонијски акут

Неоакут у селима доње Студенице није се изједначио са дугосилазним акцентом, тј. сачувао је фонолошки статус. Овде се акут⁷ чува у несигурним траговима и за разлику од дугосилазног акцента има узлазни тон на акцентованом вокалу, а за разлику од дугоузлазног – виши тон на следећем слогу. Има више примера који су забележени једном са дугоузлазним акцентом а други пут са дугосилазним и то упућује на чињеницу да је највероватније у питању акутска вредност акцентованог слога, нпр. радни глаголски придеви као *било* и *била* а у истом месту и код истог казивача, у Рудну, чули су се и са дугоузлазним и са дугосилазним акцентом.

Примери са акутом забележени су у доњем току реке и то на првом слогу у речи (на *ħrōb.ħu*, грџиш *dħshu*, двāје *ħħa*, из *svēħa*, *srħom*, *mħdo*, *stħari*, *vħkne*, *dōħe*, *dōħem*, *dōħe*, *ħħbe se*, *mħsimo*, *nħma*, *ħħstħe*, *ħrħchu* (3. л. мн.), *rħdi*, *rħdiħe*, *sħrħmi*, *sħrħmiħ*, *shħaħ*). Као закључак може с рећи да се у овим говорима акут јавља у нефиналним слоговима вишесложних речи и то најчешће на пенултимае. На финалном отвореном слогу забележен је акут само у Ушћу и само у два примера (от *ħelħ* и *stħoħjħ*), месту које је најисточније од поменутих и најближе копаоничком залећу где се акут јавља као фонолошка индивидуалност у акценатском систему. Поменута села, нарочито Брезова (Бр) и Бзовик (Бз), најзападнији су делови Србије где је уочен акут. Овај акценат забележен је у ограниченом броју примера и само на најфреквентнијим врстама речи (именицама, придевима

⁷ О акутској вредности, његовој дистрибуцији и ареалу у говорима на територији Србије врло детаљно говори П. Ивић у другом делу студије (која се постхумно појавила у редакцији С. Реметића и Н. Богдановића) *Српски дијалекти и њихова класификација (II)*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLII (посвећено сећању на академика Павла Ивића), Нови Сад, 1999 (303-354). Опису и критичком приказу комплетних дотадашњих сведочанстава о акуту у домаћој дијалектолошкој литератури на територији Србије посвећене су чак 4,5 странице Зборника.

и глаголима), што говори да се ради о архаичној категорији која се у северо-западним и југозападним селима од Брезове изједначила са циркумфлексом. Појава акута на овом терену помера његову изотону бар двадесетак километара ваздушне линије западно од Александровца. Ово представља важан доказ за дуго чување акута на терену К-Р дијалекта и иде у прилог тврдњи П. Ивића “да почецима новоштокавског преношења није морало претходити изједначавање акута са циркумфлексом” /Ивић, 1994: 246/.

Двојни акценат

С обзиром на чињеницу да се ради о прелазним говорима, тј. о „говорима на великим миграционим ветрометинама“ /Ивић, 1994: 99/ у којима се запажа мешавина старе и нове акцентуације, не чуди појава Решетаровог *двоструког акцената*⁸, тј. појаве да једна лексема може имати две акцентоване силабеме. Географски положај ових говора, тремеђа између косовско-ресавског, херцеговачко-крајишког и зетско-сјеничког дијалекта, условљава и појаву прелазног типа изговора код којег се има утисак да се изговара реч са два акцената на одговарајућим слоговима (нпр. *вòдѐ, нàййише, уййò*). Наравно, увек су акцентована два суседна слога (*заву́чу га, засéчѐ, ву́чѐм, ѓлáвòм, за сéчѐње, сѝрѝчѐва; живѐй̄, на рúчàк, мрзѐли, нàййсàли су; не бòдје се, вòдѐ, вòдòм, кòлàч, зàгрàдимо, иѓрàнке; àкѝйја, вèчѐра*). Забележени примери само су доказ да преношење акцената још увек није завршено.

Преношење акцената на проклитику

Иако је више примера са непренесеним акцентом на проклитике, преношења акцената на проклитику има у овим говорима и то је, у већини случајева, факултативна је категорија. Забележени су примери и са старим и са новим преношењем. Као што је понекад тешко направити јасну квалитетску дистинкцију код кратких пренесених акцената, тако се, често, и пренесени акценат на проклитику може чути једном као краткосилазни, а други пут као краткоузлазни и у истом пункту. Ево и неколико примера за ту појаву: *ӯ Ђàкову / ӯ Ђàкову, зà њѓга / зà њѓга, нѐ знам / нѐ знàм*. Поред редовнијих примера као што су : *за вѐи, у хлѐб, на крѐвѝй̄, ӣреко мòсѝа, од мѐне, за нѝма, не мòж, не бàвим, не бѝдне / у крај̄, у лàд, ӣред нòћ, ус ӣӯи, код вàs, за нàs, не бòј, не дàиш* забележени су и примери типа: *зà појàs, òд смија, нѝз брдо, исѝòда ме, крај̄ мене, окò мене, нѐ мош, нѐ дадоше ми, нѐ иде; окò ватре, у вр сòбе, окò мене, зà њѓга, нѐ дају, нѝ знала, нѐ могне; ӣрѐд нòћ, ӯ рòд, зà сѝò, ӯза мѐ, ка ӣ мѝ, између нàs, нѐ бòј се, нѐ*

⁸ Решетар, 1900: 13-15; Гошић, 1984: 233-236.

вр̑а̑и̑и, н̑е з̑н̑а̑ се / њс̑ к̑о̑ла, б̑е̑з̑ м̑а̑ј̑ке, с̑а̑ њ̑и̑ва, н̑е̑ д̑а̑м, н̑е̑ б̑о̑ј̑ се, н̑е̑ б̑у̑ни...

Очекивана дужина после преношења акцента често изостаје, што је обично за говоре К-Р типа: *њод̑а̑ ц̑ре̑й̑, љ̑ род̑, њ̑рек̑д̑ дана, љ̑ во̑ј̑ску, з̑а̑ зиму, њ̑а̑к̑д̑ љ̑ ја, из̑ме̑ђ̑у̑ нас̑* Бр Гр, *љ̑за̑ њ̑е, љ̑ с̑и̑љ̑д̑ њ̑е, љ̑ њ̑о̑ д̑д̑ба, љ̑ вис̑...*

Што се тиче поменути појаве запажа се следеће:

1) знатно је већи број примера са непренесеним него са пренесеним акцентом на проклитику (што је битна одлика К-Р говора);

2) више је примера за стари него за нови начин преношења;

3) чешће се преноси акценат са кратког него са дугог вокала па је он после преношења пре кратак него дуг;

4) чврста веза између делова синтагме подстрекач је да проклитика прими акценат (П. Ивић et al 1994: 90);

5) акценат се углавном преноси са једносложних и двосложних домаћих речи и то најчешће са именица;

6) акценат се преноси, пре свега, на предлог, речце *не* и *ни*, број, заменице и везнике *и*, *ни* и *да*;

7) поред $\wedge /$ и $\wedge /$ акцента на броју и(ли) заменици – проклитици могу се јавити и $/ \prime /$ и $/ \wedge /$ (с напоменом да се $/ \prime /$ чешће среће);

8) често изостаје очекивана дужина на слогу са којег је пренесен $/ \wedge /$ акценат.

Неакцентовани квантитет

Дужине испред акцента, у овим говорима, битно се скраћују или губе привлачећи на себе акценат. Позната је чињеница да се оне „могу скраћивати тамо где су скраћене и дужине иза акцента” /Ивић, 1994: 102/. Ипак, више је оваквих скраћених дужина иза акцента у говору места доњег тока реке који је (нетипичан) К-Р говор.

У нашим говорима дугих слогова иза акцента има изненађујуће много, нарочито у местима уз горњи ток реке. На снази је тенденција уклањања квантитета са крајњег слога у речи као и избегавање нагомилавања дужина. Ако се томе дода да је до новоштокавског преношења, дужина иза (новог) узлазног акцента носила акценатски удар, постаје јасно зашто је данас у том положају дужина најотпорнија. То у исто време значи да је дужина иза узлазних акцената секундарна и лако објашњива као резултат преношења $/ \wedge /$ на претходни слог (*с̑е̑ч̑е̑м < с̑е̑ч̑е̑м, б̑е̑ж̑и̑м < б̑е̑ж̑и̑м*), а иза силазних акцената нова је (*м̑е̑с̑и̑м, љ̑л̑е̑д̑а̑м*). Фонолошки и морфолошки услови (појединачно или комбиновано) одређују да ли ће се јавити дужина, краткоћа или факултативна дужина иза акцента у некој речи. Факултативност се огледа и у чињеници да врло често реченична интонација или спор ритам приповедања утичу на појаву поста акценатског квантитета. Исто тако, треба имати у виду

да се дужина лакше губи ако није непосредно иза акцената, тј. да се од две дужине губи друга (нпр: *кдсѡм*, *мѡрамѡм*, *сѡдѡлицѡ*). Дуг слог иза акцената може се јавити са различитом фреквенцијом иза сва четири акцената (´, ˘, ˝, ˛) у позицији на отвореном и затвореном крајњем слогу и у унутрашњем слогу у речи.

Иза дугосилазног акцената и иза неузлазне дужине судбина наслеђених дугих слогова на отвореној ултими је следећа: 1) код двосложних речи послеакцентатска дужина на отвореној ултими најпре се скраћује и због велике фреквентности нећу наводити примере, већ ћу навести само неке где се дужина задржава (мало *крѡвѡ*, *мѡсѡ*, *нѡћѡ*) 2) или чува, додуше ретко, само непосредно иза акцентованог слога код именица у Гмн (дѡсет *домѡћ ѡнсѡвѡ*, имало је *ѡдѡвѡ*, од онѡ *лѡвѡ*, имало је *сѡвѡ*), 3) у примерима иза дуге узлазне акцентоване прозодеме срећу се по изузетку чак три дуга слога (ѡма *нѡдѡма*), ретко два (*Македѡна*, од *мушкарѡца*), а нешто чешће један, и то непосредно иза акцената (нѡма *комѡра*, више *нарѡда*, није ѡмало *ѡисѡма*, до пѡт *сѡвѡ*); 4) иза неузлазне краткоће (у Гмн) дуги слогови се скраћују (пѡно *брѡњака*, нѡма ѡн *ѡдѡлова*, пѡт *кѡломѡара*), 5) Иза краткосилазног акцената (опет у Гмн) чешће се чува само једна дужина и то на пенултими (ѡћѡш и *ѡрѡва*, јѡто *ѡсѡка*, кѡћа од *ѡсѡка*), ретко се среће удвојена дужина (ѡспод *ѡсѡла*, ѡмало је *мѡчѡка*, оѡлѡко *нѡвѡца*), или се ни не чува (дѡва - трѡ пѡра *вѡлова*, нѡколико *врѡкара*, ѡма *вѡкова*).

И у затвореној ултими неупоредиво чешће скраћује се дужина него што се задржава и изненађује мањи број забележених примера са дужином иза /˘/ акцената у затвореном него у отвореном слогу. Тај однос је 4:1 у корист отвореног слога (ѡ тија *бѡкѡ*, имало је *зѡнѡ*, за ѡво мало *крѡвѡ*, *мѡсѡ*, *нѡћѡ*, нѡко *нѡмѡ*, између *нѡвѡ*, Бѡга *ѡвѡ*!, ѡн *ѡћѡ*, сѡмо *ѡрѡчѡ*, шѡснајс *рѡнѡ*, знѡ да *сѡвра* : *вѡћѡм*, *нѡмѡш*, *ѡрѡчѡм*). Када је непренесени дугослизани акценат у унутрашњем слогу, дугог слога иза акцената, наравно, нема. Када је на унутрашњем слогу дугосилазни акценат или неузлазна дужина дуг слог по правилу изостаје сем у случају ако му непосредно претходи краткоузлазни акценат (ѡма ѡнде *Цѡгѡна*, више *чѡљѡди*, ѡма *чѡбѡна*, црњије *вѡшака*, од мѡји *вѡлова* : *вѡкѡндица* (Гмн), *ѡсѡрсѡм*, *нѡбрѡјѡм*, *ѡсѡрѡжеш*, *ѡзѡћу*, *ѡвѡжу*, *ѡмѡсѡш*).

Иза дугоузлазног акцената отворена ултима чешће је дуга него кратка и то у местима уз доњи ток Студенице, тј. у онима који су ближи говорима са зетско-сјеничком базом (*ћѡвѡ*, ради *цѡнѡ*, пѡ *ѡкѡ*, *шѡвѡ*, *шѡвѡ*; *шѡвѡм*, преко тѡ *бѡдѡкѡ*, код *бѡндѡрѡ*, ѡма и код наѡ *брѡјѡ*, из *Главѡчѡ* (топ) : на ѡснову *бѡвѡ*, рѡзни *бѡја*, *врѡди*, око *лѡвѡ*). У унутрашњем слогу само факултативно чува се дужина иза овог акцената дуж целог тока реке (*жѡвѡње*, *жѡвѡмо*, и *Зѡсѡда* : имало је *сѡвѡзање*, *жѡвѡмо*, *крѡдеѡше*).

Иза неузлазне краткоће у отвореној или затвореној ултими дужине се

више задржавају у говору горње Студенице, док примери са краткоћом преовлађују у селима доњег тока реке. Наиме, и овде је јасна диференцијација између места са зетско-сјеничком и(ли) херцеговачко-крајишком базом и оних (у доњем току) са косовско-ресавском основицом. У основи речи налазе се примери и за дужину и за краткоћу у оба говора, док се наставачки вокали углавном скраћују, тј. чува се дуги вокал у медијално позицији у речи (*ба̋дња̋ке*, *Бѡрѡвци* (топ), *бѡдѡком*, *Будѡмѡрка*, *вѡше гѡдѡина*; од *бауљѡина*, са *водѡничѡром*, *гѡмомѡшар*).

У осталим категоријама не запажа се конкретнија разлика између говора села уз горњи и доњи ток реке.

Већина говора косовско-ресавског типа не познаје квантитетске опозиције у слоговима иза акцента⁹ док се у некима оне јављају као полудужине, или факултативно и само у неким положајима¹⁰.

Говори херцеговачко-крајишког типа са којима се граниче наши говори знају за ове дужине:

1) у говору србијанског Полимља могу се јавити и два дуга слога иза кратке акцентоване или неакцентоване прозодеме (од *Бјелдѡвљѡића*, *ѡрдѡвнѡица*), док се могу скраћивати иза /^ˆ/ и дуге неакцентоване силабеме (*ѡрѡзник*, *ѡдложѡник*) (М. Николић 1991: 57);

2) у Драгачеву и околини „релативно добро чувају се постацкцентатске дужине” иза свих акцената (*свѡнѡ*, *ѡѡрѡ*, *ѡмѡ*, *ѡбѡчѡ*), а редукција је највише захватила слоге иза /^ˆ/ (Ђукановић 1995: 88);

3) и у моравичком говору истиче се да се “релативно добро чувају неакцентоване дужине” као и да је њихово губљење примећено углавном после /^ˆ/ (Николић 2001: 250).

У зетско-сјеничким говорима који се са југа додирују са нашим, ситуација са постацкцентатским дужинама је, на основу расположиве литературе, двојака: или се оне по изузетку јављају, или по изузетку скраћују¹¹.

Може се говорити и о факултативности послеакцентатског квантитета у овим говорима. Мислим, пре свега, на (не)обавезност дужине иза акцента како у истом пункту, тако и широм испитиване територије. Чести су овакви примери: *ба̋дња̋к* : *ба̋дња̋к*, *брѡјѡла* : *брѡјѡла*, *водѡничѡр* : *водѡничѡр*, *вѡшњѡк* : *вѡшњѡк*, *гѡврѡн* : *гѡврѡн*, *гѡдинѡ* : *гѡдинѡ* и сл.

Рефлекси вокала *јат*

У говору доње Студенице јат се рефлектује екавски у већини случајева

⁹ Јовић, 1968: 37; Пецо–Милановић, 1968: 297; Вукићевић, 1971: 398; Симић, 1972: 45; Божовић, 1993: 61; Божовић, 1998: 123; Радић, 2010: 39.

¹⁰ П. Ивић, 1957: 37; Барјактаревевић, 1964-1965: 65; Радић, 1990: 9; М. Божовић, 1993: 57; П. Ивић, 1997: 227.

¹¹ М. Божовић, 1998: 123; Барјактаревевић, 1966: в. примере кроз целу монографију.

док је ијекавизам неоспоран у неким категоријама и лексемама. Средњи и горњи део слива претежно је ијекавски са мноштво специфичних особина као што је и екавски рефлекс јата у већини положаја. Њихова непрецизна класификација упућује да се ради о једној врсти “тампон зоне прелазних типова између ијекавских и екавских говора” /в. Николић 2001: 56/. Суседни говори са истока су екавски, К-Р, док су они са севера, запада и југа ијекавски (Х-К и З-С). Као што се говори са незамењеним јатом убрајају у суседне, веома сродне, екавске, тако се и ови говори са двојном заменом јата пре везују за ијекавске /П. Ивић, 1998: 117/.

Јат се претежно рефлектује ијекавски, пре свега, у селима горње Студенице док се у доњем току ијекавизми срећу ређе и само у неким облицима и лексемама. Поред података непосредно са терена од помоћи су била и сведочења казивача, рецимо у Палежу, о томе како се у суседном селу „каже Ријека, а не ко код нас Река”. У Брезови сам забележила сведочење да „до Савошнице се говори ка ми, а од Савошнице, већ у Придворици *ђе си, млијеко, ђевојка, ђеца*. Река, Рудно, Бзовик, Дражинићи, Девићи и даље тако говоре.”

Данас смо, у републици Србији, сведоци наглог ширења екавског изговора на рачун ијекавског. Од најважнијег значаја за такву ситуацију је утицај језика администрације, школе и масовних медија. Ијекавски изговор чувају старији људи и то само у међусобној комуникацији, а у контакту са људима са стране вешто и непогрешиво прелазе на екавски. Ијекавски се сматра архаичним и готово је срамотно њиме говорити ван своје окућнице. У изолованим засеоцима на већој надморској висини господари ијекавски док се у нижим селима он ређе чује.

Јат под /˘/ акцентом. Дуго јат под силазним акцентом дало је следеће рефлексе: а) *џ*, б) *йје* (као у стандардној ијекавштини), в) *йџ* и г) *ијџ* (*вѣнци, вѣсѣи*, имало је *врѣћа / досѣйје, зѣјев, колѣјевка / дѣјѣљена, дѣјѣѣе* (Вок), *ждрѣјѣбе / дијѣѣе* (В), *замѣјѣсим, сѣмо зановијѣће*). Број примера са дугим или кратким неакцентованим *е* из другог слога, готово је једнак, што опет може да говори о његовом прелазном статусу. Примери са рефлексом дугог јата као *е* забележени су у целом сливу, док су (и) двосложни рефлекси особина говора горњег слива реке.

Јат под /˘˘/ акцентом. Стари вокал *јат* акцентован дугоузлазним акцентом у доњој Студеници, најчешће, дао је вокал *ѣ*, а у селима горње Студенице, поред ређег *ѣ* јављају се и рефлекси *ијѣ*, *јѣ* (*у вѣку, вѣнац*, да се *венчамо / вијѣнац, вријѣме, дијѣлили / дјѣѣе, ѣјѣвац, рјѣка*). Сви примери са (и)јекавским рефлексом дугог јата под дугоузлазним акцентом су из горње Студенице. Дакле, ради се о пунктовима који гравитирају ијекавским говорима. Код нетипичних К-Р говора, какви су у доњем сливу реке, оваквих рефлекса нема. Иначе, екавски рефлекси забележени су на целом терену док је ијекавских нешто мање и нема их ближе ушћу Студенице у Ибар, тј. уз

саму границу са К-Р дијалектом.

Јат у неакцентованим слоговима. И у (дугим) неакцентованим слоговима јат се рефлектовало једнословно или двосложно: а) *e / ě*, б) *ије* и в) *ијѐ* (*Бла̋говес, љвѐк / љд̋мрије, љд̋нијела / љром̋ијенимо, љд̋лијѐи, раз̋умијѐи*). Двосложни рефлекс јата иза акцентованог слога јавља се готово увек само у местима уз горњу Студеницу, док се једнословни јавља у доњем току.

Јат у кратким слоговима. Рефлекс јата у кратким слоговима условљен је позиционо. Јотују се (факултативно) */m, d, l/* испред кратког Ћ (не *ћѐнеш, ђевд̋јка, љѐид̋и̋а*), али у свим пунктовима (доследније уз доњу Студеницу), има случајева када се */m, d и l/* не јотују и јат даје *e* (*ки̋ѐла, ви̋дела, кол̋ѐна*). Иза лабијала */b, p, v, m/* и дентала */c/* кратко јат се рефлектује готово доследно екавски (*бес̋ѐди, љѐсма, вен̋ѓала се, мѐсец*). У доследне екавизме убраја се рефлекс кратког јата и иза */r, s, z, ц/*.

Јат даје *e* и у наставцима за ДЛ личних заменица за 1. и 2. лице једнине и повратне заменице за сва лица што је, иначе, типична особина К-Р говора (бн *ка̋же м̋ѐне, јел љѐбе г̋рка, доп̋б се̋бе*).

У већини случајева облици са *и* уопштени су на целом подручју и то: (а) у компаративу придева и прилога, у одричном облику помоћног глагола: *нисам/ н̋исам, н̋иси, н̋ије, н̋исмо, н̋ису*¹² (у свим пунктовима: *здрав̋ије, јасн̋ији, касн̋ије*), и (б) у инфинитивној основи неких глагола VII врсте поред редовнијег *e* јавља се и рефлекс *и* аналошки према презентској основи (у наслону на образац *молити : молим*): *дож̋ивио, д̋д̋нио , ж̋вила*.

У лексемама код којих се у неким другим екавским говорима *јат* рефлектује као *и* /Ивић et al, 1994: 237-241/, овде су забележени искључиво екавски рефлекси, искључиво икавски или је примећена његова двострука рефлексација: *вед̋ри̋ца, з̋не̋здо, з̋ред̋и̋а, з̋р̋е, куд̋ѐла, се̋кира, се̋р̋лава̋ в̋уна, с̋и̋р̋ѐа / би̋д̋чӳг, ма̋ћи̋ја, ми̋ј̋ур, жей̋и̋оци / д̋сем : д̋сим, ц̋ѐо да̋н : ц̋ѐо да̋н*. У овим говорима не мешају се префикси *н̋ь-* и *ни-*. Префикс *пр̋ь-* чува се готово редовно и само по изузетку замењује са *при-*, а *при-* се, отприлике, у истој мери чува и меша са *пр̋ь-*: *љреб̋ѐгла, љприск̋д̋чим* д̋граду, не *љр̋име̋ћ љјем, т̋о му љрез̋на̋јем*. Прилог и предлог *љри̋је* (< *пр̋ь*) среће се упоредо са екавском варијантом *љре* у свим пунктовима. Предлози *пр̋ьд* и *пр̋ько* и прилог *пр̋ько* у свим пунктовима јављају се искључиво у екавском облику. Код глагола *в̋ђјати, з̋р̋ђјати, дод̋ђјати, с̋ђјати* и *см̋ђјати* се и код њихових композита са */b/* у корену испред */j/* биће редован рефлекс */u/* на целом терену. Јавља се и */e /* тек по ретком изузетку. У наставцима Ијд м. и ср.

¹² Одрични облик помоћног глагола *бити* има увек икавски лик (*нисам*), за разлику од типично косовско-ресавског лика *несам*. Само једном у Бз забележен је ијекавски рефлекс јата *нијѐсу*.

¹³ Сѓра “жућкаста маст на неопраној вуни” - в. Ивић, 1957: 71; Реметић, 1985: 101.

р. и ГДИЛмн свих родова придева, прилога, придевских заменица, редних бројева и броја *један* рефлекси су јекавски¹⁴, највећим делом у горњој Студеници, а екавски, углавном, у њеном доњем току, док се *и* јавља врло ретко, а по угледу на наставке меких основа и сложене придевске промене. У Гмн налази се завршетак *-ија*¹⁵ настао уношењем *-а* из именичке деклинације уместо крајњег *-е* у *-ије < -ијех*. Аналошки, исти завршетак среће се, додуше ретко, и у остала три падежа. Ово је, иначе, особина говора источне Црне Горе која је продрла далеко кроз косовско-ресавски дијалекат¹⁶. Двосложни рефлекс *јата*, по аналогији, може се јавити и у: а) неким прилозима за место, б) бројевима ж. р. *два, три, четири* и в) у Гмн именице *брдо*. Готова доследност појаве двосложног рефлекса *јата* у падежним наставцима поменутих категорија у горњој Студеници говори о њеној отпорности у односу на старији екавски слој. Другим речима, у овој позицији двосложни рефлекс *јата* задржао се најдуже у екавско-ијекавским говорима у какве убрајам ове о којима говорим¹⁷. Код именице *брдо*, такође, аналогичном из именичке деклинације у Гмн налази се завршетак *-ија* настао уношењем *-а* из именичке деклинације уместо крајњег *-е* у *-ије < -ијех*. То је једина именица у којој је примећена ова појава и није констатована у литератури коју сам консултовала за потребе рада. У поменутих категоријама речи, пре свега у доњој Студеници, забележени су и екавизми.

На целој територији слива, нарочито у његовом средишњем делу, укрштају се сва три рефлекса *јата*, с напоменом да екавизми доминирају у говору доње Студенице, да упоредо са икавизмима и ијекавизмима егзистирају у средишњем делу слива, док у селима горње Студенице преовлађује ијекавски рефлекс. Јотују се неки дентали испред кратког *јата*, а може се јавити и *-и* у одређеним позицијама и лексемама. Њихова репартиција одређена је географски. Кратко *јат* испред *т, д, л* може рефлектовати екавски, уз доњи ток реке, јекавски, уз горњи ток и екавско-јекавски у највећем броју пунктова у горњој Студеници и у средишту слива.

Закључак

¹⁴ О појави *ије* у овим позицијама Барјактаревић тврди да је шира од истог рефлекса у другим положајима јер је изговор дугог *јата* као *ије* у падежним наставцима устаљен у екавским говорима пре XVII, XVIII века када се тамо јатовској вредности одређује стална вредност /1966: 35/. У студији о границама ијекавских говора у западној Србији о овој проблематици у нашим говорима говори и: С.З. Марковић /2012: 442/.

¹⁵ Павле Ивић /1997: 42/ тврди да у неке К-Р говоре ова особина долази из јекавских говора.

¹⁶ Стевановић, 1933–1934: 26; Милетић, 1940: 244; Барјактаревић, 1966: 36; Пецо, 1964: 56; Барјактаревић, 1966: 23; Пижурица, 1981: 25 (само по изузетку); Божовић, 1993: 77; Николић, 2001: 74–75, 199.

¹⁷ В. Николић, 2001: 199 и наведену библиографију.

На терену слива Студенице, сада је јасно, присутна су два говора која се међусобно, некад више некад мање, разликују. Села уз горњи део слива Студенице одликују се следећим особинама: 1) доследнијим ијекавизмом, 2) израженом тенденцијом ка преношењу акцента, 3) израженом тенденцијом ка успостављању фонолошке вредности краткоузлазног акцента и 4) доследнијим чувањем послаекценатских дужина.

Насупрот њему, екавско-ијекавски говор доњег дела слива има следеће особине: 1) екавски рефлекс кратког *jata* у већини положаја, 2) чува акут, 3) у многим положајима чува старо место акцента, 4) изразито слабију тенденцију ка успостављању фонолошке вредности краткоузлазног акцента и 5) недоследно чување послаекценатског квантитета.

У сваком случају, ради се о диференцијалним нијансама које почињу да се кристалишу тек при поређењу са осталим суседним говорима. Ипак, може се прецизно повући изоглоса која дели ова два идиома. Граница З-С дијалекта избија на Радочело, пресеца Студеницу негде између Мланче и Савова и спушта се правцем северозапад – југоисток на Рудно. Пунктови који припадају северозападном крилу З-С дијалекта (у раду помињани као говори горње Студенице) јесу: Црна Река, Планиница, Изџбра, Дџвићи, Чџчина, Млџмча, Бџрково, Бџзовиќ и Рџдно.

Другим речима, говор заселака у доњем сливу Студенице припада нетипичном косовско-ресавском дијалекту, док је горњи део слива најсеверније шпиц зетско-сјеничког дијалекта који прелази Голију и убацује се између К-Р и Х-К дијалекта. Могао би се сврстати у североисточни поддијалекат зетско-сјеничког дијалекта заједно са, између осталих, новопазарско-сјеничким говорима.

Литература

- Алексић-Вукомановић, 1966: С. Алексић, Р. Вукомановић, *Основне особине александровачког и бруског говора*. Београд: АФФ, књ. 6, 291-319.
- Арсовић, 1973: Ј. Арсовић, *Главне фонетске особине говора Блаца и околине*. Нови Сад: ППЈ књ. 9, 55-77 (+ карта).
- Барјактаревић, 1966/2: Д. Барјактаревић, *Новопазарско-сјенички говори* (примери кроз целу монографију). Београд: СДЗБ, књ. XVI, I-XIV, 1-177.
- Божовић, 1993: М. Божовић, *Говори Средњега Ибра*. Приштина, стр. 339.
- Божовић, 1997: М. Божовић, *Рефлекси јата у говору Ибарског Колашина*. О српским народним говорима. Деспотовац, 125-131.
- Вукићевић, 1971: С. М. Вукићевић, *О говору околине Куриумлије*, Приштина: ЗФФП, књ. VIII, св. А, стр. 248.
- Вукићевић, 1995: С. М. Вукићевић, *Говори Крагујачке Лепенице*. Приштина: Универзитет у Приштини, стр. 385.

- Гошић, 1984: Н. Гошић, *О такозваном двоструком акценту у српскохрватским говорима*, – Црногорски говори (Резултати досадашњег испитивања и даљи рад на њиховом проучавању). Титоград: ЦАНУ, 233-235.
- Грковић, 1968/1: М. Грковић, *Неке особине говора села Лукова*, Нови Сад: ППЈ, књ. 4, 121-131.
- Драгин, 1997: Г. Драгин, *Студенички говор на западној ивици косовско-ресавског подручја*, – О српским народним говорима. Деспотовац: Научни скуп, 21-22 8. 1996. Дани српског духовног преображења, IV, Деспотовац (Народна библиотека «Ресавска школа»), 85-99.
- Ђукановић, 1995: П. Ђукановић, *Говор Драгачева*. Београд: СДЗБ, књ. ХLI, 1-240.
- Ивић, 1957: П. Ивић, *О говору Галипољских Срба*. Београд: СДЗБ, књ. ХII, стр. 21, 520.
- Ивић, 1986: П. Ивић, *Српски народ и његов језик*. Београд: СКЗ 5-327 (+ 3 карте).
- Ивић, 1991/1: П. Ивић, *Из историје српскохрватског језика*. Ниш: Просвета, 5-324.
- Ивић, 1994 : П. Ивић, *Неоакут на падинама Копаноника*. Нови Сад: ЗФЛ, XXXVII, 239-247.
- Ивић и др., 1994: Павле Ивић, Жарко Бошњаковић, Гордана Драгин, *Банатски говори шумадјско-војвођанског дијалекта (увод и фонетизам)*. Београд: СДЗБ, књ. ХL, 1-412.
- Ивић, 1998: П. Ивић, *Расправе, студије, чланци. 1. О фонологији*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановић Сремски Карловци, 7-751.
- Ивић, 1999: П. Ивић, *Српскохрватски дијалекти и њихова класификација*, Нови Сад: ЗФЛ, ХLII, 303-354.
- Ивић, 2009: П. Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација* (Приредио: Слободан Реметић). Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци.
- Илић, 1905: Р. Илић, *Ибар*. Београд: Српски етнографски зборник (насеља, порекло и становништво), књ. VI, 523-692.
- Јовић, 1968: Д. Јовић, *Трстенички говор*. Београд: СДЗБ, књ. ХVII, 16, 238 (+ карта).
- Марковић, 2012: С. З. Марковић, *Границе ијекавских говора у западној Србији*. Београд: СДЗБ, књ. LIX, 383-484.
- Милетић, 1940: Б. Милетић, *Црмнички говор*. – СДЗБ, књ. IX, 209-663 (са картом)
- Николић 1991: М. Николић, *Говори србијанског Полимља*. Београд: СДЗБ, књ. XXXVII, 1-548.
- Николић, 2001: В. Николић, *Моравички и горњостуденички говори*. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Студије српске и словенске, серија IV, број 3, 11-327.
- Пецо, Милановић, 1968: А. Пецо, Б. Милановић, *Ресавски говор*. Београд: СДЗБ, књ. ХVII, 241-366 (+ карта).

- Пижурица, 1981: М. Пижурица, *Говор околине Колашина*. Подгорица: ЦАНУ, књ. 2, Одјељење умјетности, 7-248 (+ карта)
- Радић, 1990: П. Радић, *Цртице о говору селу Мрче у куришумлијском крају*, Београд: СДЗБ, књ. XXXVI, 1-74.
- Радић, 2010: П. Радић, *Копачички говор- етногеографски и културолошки приступ*. Београд: САНУ, (Етнографски институт, посебна издања, књ. 79), стр. 365.
- Решетар, 1900: М. Rešetar, *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten*. Wien (Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkancommission. Linguistische Abteilung I), 4° 222 stupca.
- Симић, 1972: Р. Симић, *Левачки говор*. Београд: СДЗБ. књ. XIX, 1- 618.
- Стевановић, 1933-1934: М. Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*. Београд: ЈФ, књ. XIII, 1-128 (са картом).
- Цвијић, 1991/1: Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*. Београд: САНУ, Завод за издавање уџбеника и наставна средства, НИРО “Књижевне новине”, стр. 539.

Gordana Dragin

STUDENICA CONFLUENCE VERNACULARS AT THE THREE BORDER SERBIAN DIALECTS

(Summary)

Studenica confluence region has two vernaculars. Villages along the upper confluence have more consequential features of the iekavism, a pronounced tendency of establishment of phonological value of the short rising accent and more consequential preservation of post-accent length. Contrary to the latter, the combined ekavian – iekavian dialectal form of the lower confluence vernacular preserves the acute accent. It is characterised by the ekavian dialect reflection of the short *jat* in most positions, has a significantly lower tendency towards establishment of phonological value of the short rising accent and inconsequent preservation of post-accent quantity. Hamlets of the Studenica lower confluence use *the atypical Kosovo-Resava vernacular*. The upper confluence vernacular is the northernmost peak of the Z-S dialect crossing the mount fo Golija and protruding between the K-R and the H-K dialect. It could be classified into the *northeast subdialect of the Zeta-Sjenica dialect region* along with, amongst others, Novi Pazar-Sjenica region vernaculars.

Key words: Studenica upper confluence vernaculars, Studenica lower confluence vernaculars, Kosovo-Resava dialect (K-R), Zeta-Sjenica dialect (Z-S), Herzegovina-Krajina dialect (H-K).

Скраћенице

К-Р = косовско-ресавки

Х-К = херцеговачко-крајишки

З-С = зетско-сјенички